

ON A DETAIL OF POLITICAL CONFRONTATION IN THE TERRITORY OF MEMEL IN THE 1930S

Julius Žukas
Klaipėda University

191

A brief but rather eloquent message on 25 April 1934 from the consul-general of Germany in Memel (Klaipėda) to the Foreign Ministry in Germany, which highlights some less well-known aspects of the problem, reflects probably the period of the biggest confrontation between Lithuania and Germany in the Territory of Memel, that is described in Lithuanian historiography as a decisive clash between central government and the opposing forces.¹ To properly understand the reasons for and the circumstances of both the Lithuanian and German disagreements in the Territory of Memel, and the appearance of the document, it is necessary to briefly overview the nature and the dynamics of political relations in the Territory of Memel in the interwar period.

It is obvious that the interwar conflict between Lithuania and Germany over the Territory of Memel was unavoidable, and based on the very circumstances of the annexation of the region by Lithuania. To start with, under normal circumstances, Germany would never have given away even a foot of its territory; however, its defeat in the First World War and the Treaty of Versailles made Berlin reconcile itself to the loss of part of the lands ruled by Germans for centuries. These lands included the Territory of Memel. Article 28 of the Treaty of Versailles separated it from Germany, and Article 99 transferred it to the disposal of the great powers, the Entente.² The ruthless conditions of the Treaty of Versailles spawned revisionism by the German nation and a desire for revenge. Inevitably, the day had to come that General von Seeckt wrote about: 'We need to regain our power, and then, of course, we will take back what we lost.'³ In the case of the Territory of Memel, Germany preferred to choose the lesser evil, and to see it temporarily under the wing of a weak Lithuania rather than of Poland. After Lithuania's rejection of Hymans' project, and with the contours of a pro-French free state (*Freistaat*) emerging in Memel, as desired by Poland, in October 1921, the German government felt inclined to transfer the region to Lithuania.⁴ In the Reichstag meeting

¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m. / Ringen um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte.* Lüneburg, 1993, S. 64.

² ŽIUGŽDA, R. *Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais.* Vilnius, 1973, p. 41.

³ KISSINGER, H. *Diplomatija.* Vilnius, 2003, p. 259. Johannes Friedrich Leopold von Seeckt (1866–1936) was founder and leader of the German Army in 1920 to 1926.

⁴ ŽUKAS, J. Istorijos pamokos arba dar kartą apie tai, kas 1923 m. sausį įvyko Klaipėdos krašte. In GENIENĖ, Z.; ŽUKAS, J. *Kova dėl Klaipėdos. 1923- ieji: katalogas.* Klaipėda, 2003, p. 19.

on 28 November 1921, the chancellor Joseph Wirth openly declared: if the French protectorate in Memel can be considered beneficial to Poland, Germany would prefer Memel to be annexed by Lithuania.⁵ In February 1922, secret consultations between Germany and Lithuania began. On 22 February 1922, Viktoras Gailius, the representative of Lithuania in Germany, reported being half-officially and half-secretly informed that the German government would be happy to transfer the Territory of Memel to Lithuania by driving the French out of it. At the end of April, the German envoy in Lithuania Fritz Schönberg assured the foreign minister Vladas Jurgutis that Germany would not oppose the annexation of the Territory of Memel by Lithuania; however, it would like to receive assurances that the cultural and economic rights of Germans in the region would not be violated.⁶ Finally, Germany provided Lithuania with certain material assistance: when the Lithuanian government finally decided on the forceful annexation of the Territory of Memel, and included the Riflemen's Union in the implementation of the operation, the Riflemen's Union contacted the ruling powers of Germany through informal channels. Having arrived in Berlin, the couriers of the Riflemen's Union visited General von Seeckt, who assured them that, during the campaign, no German would fire a single shot at the Lithuanians. Moreover, the Germans sold the Riflemen much-needed weapons and ammunition at a very low price.⁷

Thus, the natural interest of the restored state of Lithuania to have its own access to the sea was only realised due to the fact that it coincided with the interests of Germany, which under the conditions at the time saw no better choice than to 'deposit' the Territory of Memel with Lithuania. Simultaneously, from the very first days of Lithuania's rule of the region, natural confrontations began: Lithuania sought to make the region part of the state as fast as possible, while Germany considered the new *status quo*, as we know, to be a temporary situation, and therefore opposed in all possible ways the 'Lithuanianisation' of the region. From the very beginning, Germany never intended to recognise Lithuania's right to the Territory of Memel, and also put constant pressure on the Soviet Union not to recognise Lithuania's right to the region. When, for example, in the autumn of 1926, Lithuania tried to conclude an agreement with Germany, Berlin proposed to Kaunas to give up the policies of de-Germanisation and the Lithuanianisation of the Territory of Memel.⁸ It has to be noted that Germany's view on the Versailles settlement in general, and on its post-

⁵ ŽEPKAITĖ, R. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.* Kaunas, 1986, p. 101.

⁶ ŽALYS, V. Das Memelproblem in der litauischen Außenpolitik (1923–1939). In *Zwischen Staatsnation und Minderheit. Litauen, das Memelland und das Wilnagebiet in der Zwischenkriegszeit* (Nordost-Archiv, N.F., Bd. II/ 1993, Hf. 2). Hrsg. von J. TAUBER. Lüneburg, 1993, S. 251; ŽIUGŽDA, R. Op. cit., p. 101.

⁷ KRĖVĖ, V. Apie Klaipėdos atvadavimą. In KRĖVĖ, V. *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Atsiminimai.* Vilnius, 1992, p. 107–109.

⁸ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940).* T. I. Vilnius, 2007, p. 76–77, 133–134, 187. What is characteristic is that the vast majority of Germans in the region considered the annexation as a temporary arrangement. Simultaneously, one needs to emphasise that Lithuania also considered the autonomy of the Territory of Memel as an interim resolution: an unavoidable interim situation on the

war borders in particular, was demonstrated by the Locarno Pact of 1925, by which Germany recognised its own western borders, but, however, refused to recognise its eastern borders. It is obvious that Locarno laid the foundations for the future revision of the eastern borders of Germany.⁹ If we add that most citizens of Memel did not feel any affection for Lithuania, and desired to be a part of Germany, it will be clear that even the most flexible and resourceful policy of the Lithuanian government in the region could hardly have been a success.¹⁰

However, as is mentioned above, from the first days of the region's annexation by Lithuania, Kaunas attempted to strengthen its influence there as much as possible, while Berlin did what it could to preserve the positions of the Germans. This struggle lasted until 23 March 1939. In accordance with the dynamics and the methods of the confrontation, Vytautas Žalys has identified the stages and periods of the struggle. To paraphrase him, both parties interpreted the provisions of the Convention concerning the Territory of Memel in compliance with their own interests, while Germany sought to preserve the German spirit in the region by all possible means.¹¹ For that purpose, different measures and channels were used, starting with different foundations, banks and public and private organisations operating in Germany, and finishing with the German Consulate General in Memel.¹² The German Foundation (*Deutsche Stiftung*), set up on 20 November 1920, became the main institution whose area of activity was initially limited to the territories that had gone to Poland, the Territory of Memel, and Danzig. In a short period of time, the German Foundation was entrusted with retaining and strengthening the German spirit in all the areas separated from Germany. Formally registered as a private society, the Foundation practically operated as a disguised division of the German Foreign Ministry, and it presented an ideal version which allowed the German government to avoid accusations of interfering in the internal affairs of foreign countries. From early in 1925, the German Foundation started providing material assistance to Germans in the Territory of Memel and Lithuania.¹³ Erich Krahmer-Möllenberg (1882–1942), the head of the German Founda-

road to the final integration of the region into the composition of the Lithuanian state. See ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...*, T. I, p. 90; T. II, 1 dalis. Vilnius, 2012, p. 269.

⁹ KISSINGER, H. Op. cit., p. 261–262.

¹⁰ For more details about the roots and reasons for the position of residents of the Territory of Memel of Lithuanian origin, see POCYTĖ, S. *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*. Vilnius, 2002, p. 105, 118, 120–122.

¹¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 36, 38, 50; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 383. The fact that both parties sought to make the Convention their own tools was also noted by RUFFMANN, K.-H. Kritinės pastabos Klaipėdos krašto klausimu tarpukario metais. In *Kritinės pastabos Klaipėdos krašto klausimu tarpukario metais*. In *Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. II). Sud. A. NIKŽENTAITIS, V. ŽULKUS. Klaipėda, 1994, p. 44.

¹² For more information, see ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992, p. 63–104.

¹³ KREKELER, N. *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik: Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*. Stuttgart, 1973, S. 16–21, 79. Thus, e.g., on 10 October 1930, on the eve of elections to the Landtag of Territory of Memel, the German Government transferred 10,000

tion, became the cornerstone of the policy of the retention of the German spirit, and his responsibilities included practically all the territories separated from Germany after the First World War. He was the leading German expert in pursuing complaints at the League of Nations and the Hague Tribunal. Krahmer-Möllenberg maintained and even strengthened his influence after Hitler had come to power in Germany.¹⁴ In the Territory of Memel, the principal coordinator and mediator of the flows of cash and directives coming from Germany, as well as the advisor and head of local German leaders, was the German Consulate General in Memel. This was no secret to the Lithuanian government. In Kaunas, the Consulate was considered to be the centre of destructive activities against Lithuania, while the influence of the consul general in the region was considered to be no less than that of the governor of the region appointed by the Lithuanian government.¹⁵ Not surprisingly, the activities of the Consulate General and its rule in the region were a source of permanent tension between Lithuania and Germany. From about the mid-1920s, the Lithuanian government started pushing Germany to recall Martin Friedrich Mudra, the consul general in Memel; however, Mudra was recalled from Memel as late as the summer of 1927.¹⁶ Walter Maenss, who was the head of the Consulate from 1928, initially tried to have as little as possible to do with Lithuanian government institutions; however, in the autumn of 1930, the Lithuanian government came to the conclusion that it was possible to normalise the situation in the region, and the relations between the two countries, only by the removal of the principal cause of tension: the independence of the Consulate General in Memel (which was independent of the German Embassy in Kaunas), and by recalling Consul General Maenss, who had compromised himself in the eyes of the Lithuanians.¹⁷ Maenss was recalled from Memel in July 1931.

The author of the document published below, Otto Gustav Axel von Toepke, became successor to Maenss in the summer of 1931; simultaneously, the government of Lithuania was informed that from that time on, the Consulate General in Memel

Reichsmarks via the German foundation to the Germans of Memel. See ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 1 dalis, p. 269.

¹⁴ HAAR, I. *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten*. Göttingen, 2002, S. 116–117; KREKELER, N. Op. cit., S. 17–18.

¹⁵ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 385; JENKIS, H. Warum ist Litauen im Memelgebiet gescheitert. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 93. In the early 1930s, the German Consulate General in Memel had a huge staff of about 50 employees – see ŽALYS, *Kova dėl identiteto...*, S. 56.

¹⁶ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 385; JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos generalinis konsulas – pagrindinis politinis Klaipėdos krašto gubernatoriaus varžovas XX amžiaus 3–4-uoju dešimtmečiais. In *Nauji požūriai į Klaipėdos miesto ir krašto praeitį* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVII). Sud. S. POCYTĖ, V. SAFRONOVAS. Klaipėda, 2008, p. 138.

¹⁷ JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 139; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis. Vilnius, 2012, p. 130. Actually, all that meant that the Lithuanian government pushed Germany to cardinally change its *modus vivendi* in the Territory of Memel, as the Consulate General was merely a tool for the implementation of Berlin's goals, and not an independent subject.

would come under the German Embassy in Kaunas.¹⁸ It seemed that the tension in the region and between the two states would decrease; on the contrary, however, Toepke's term of office in Memel coincided, as is mentioned above, with the height of the political confrontation in the region.

The biographical data available on this German diplomat is scarce: he started his career in the German Embassy in Rome in 1920; from 1921 he was German consul in Trieste; while in the period 1924 to 1930, he worked in the German Embassy in Bucharest. He came to Memel as an officer of Department 2 (East and Central Europe) of the German Foreign Ministry with the rank of a secret advisor (*Legationsrat*).¹⁹

With the arrival of Toepke, the Consulate General again became the centre of the struggle against the governor and Lithuanian institutions in the region. To quote Governor Antanas Merkys, the Germans of Memel could not make a single move without the knowledge of the consul general.²⁰ As early as the middle of January of 1932, the Lithuanian envoy in Berlin handed the German government a note in which, for the sake of good relations between the two countries, the desire was expressed to have Toepke recalled from his position as consul general. In response, the German government announced that it would not satisfy the request of the Lithuanian government.²¹ As a result of the clash, Governor Merkys was recalled from his position in May 1932, while Toepke stayed in office and was only recalled in the summer of 1934.²²

The Law on the Protection of the Nation and the State that was promulgated on 8 February 1934 gave rise to a sharp collision between Lithuania and Germany with respect to influence in the Territory of Memel. From 9 February 1934, arrests of leaders and members of the newly established pro-Nazi parties in the region began, the activities of parties and some other German organisations in the region were suspended, and searches were carried out. The genesis of the period, its development, and the Neumann and Sass trial that it culminated in, have been analysed

¹⁸ JAKUBAVIČIENĖ, I. *Vokietijos...*, p. 139; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis, p. 331.

¹⁹ KLINGER, W. *Germania a Fiume: La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921–1924)*. Trieste, 2011, p. 46. After being recalled from Memel in the summer of 1934, he became consul general in Stamboul (and stayed there until September 1939), while in May 1940, he started in the same position in Rome. It is interesting to note that in a report by the USA's Embassy in Ankara, Axel Toepke was defined as the head of the Gestapo Division in Stamboul. See PEKESEN, B. *Zwischen Sympathie und Eigennutz: NS-Propaganda und die türkische Presse im Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 2014, S. 73.

²⁰ See JAKUBAVIČIENĖ, I. *Vokietijos...*, p. 139.

²¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 58; JENKIS, H. *Warum ist Litauen...*, S. 93. The extent to which the new consul general managed to bother Lithuanian governmental institutions over the first six months of his activity in Memel is witnessed by the fact that consent from President Antanas Smetona was received to forcefully evict Toepke from Memel; however, nobody dared to undertake such drastic action. See JAKUBAVIČIENĖ, I. *Vokietijos...*, p. 140.

²² JAKUBAVIČIENĖ, I. *Vokietijos...*, p. 143. The works by Žalys and Jenkis erroneously state that allegedly Consul General Toepke went on vacation in the autumn of 1932 and did not return to Memel (cf. ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 58; JENKIS, H. *Warum ist Litauen...*, S. 93).

extensively in historiography.²³ Germany's response to Lithuanian actions in the region was most negative: Berlin protested against the Law on the Protection of the Nation and the State, and made respective demarches to the states-signatories of the Convention concerning the Territory of Memel. Economic sanctions were applied to Lithuania (imports of pigs, butter, cheese and eggs from Lithuania were totally suspended), border traffic was minimised, and German diplomats residing in major European capitals formed the corresponding public opinion on the events in the Territory of Memel.²⁴ In April 1934, arrests of activists from pro-Nazi parties and paramilitary formations continued.²⁵ A message from Consul General Toepke to Berlin, written in that tense atmosphere, not only confirmed the facts that are already known to historians, but also demonstrated that the echoes of National-Socialism in the Territory of Memel caused confusion and differences of opinion both among the regional leaders of German parties and the staff of the Consulate General.

When collecting material for his multi-volume 'A History of Lithuanian Diplomacy', Dr Vytautas Žalys discovered the document published below and other documents of the interwar German Foreign Ministry in the National Archives of the United Kingdom in London. Sincere thanks are extended to him for permission to publish the text. A covering letter to the principal addressee, Eckhard von Schack, a secret advisor to the German Foreign Ministry and an expert in the affairs of the Baltic countries, was attached to the document.²⁶ The text is also presented.

²³ See GAIGALAITĖ, A. Hitlerininkų pastangos 1933–1935 m. atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, t. 2 (13), p. 137–153; ŽOSTAUTAITĖ, P. *Hitlerininkų kėslai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935 m.* Vilnius, 1982; JENKIS, H. Der Neumann-Sass-Kriegsgerichtsprozess in Kaunas 1934/1935. Aus deutscher Sicht. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 53–103; JAKUBAVIČIENĖ, I. Dar kartą apie Ernesto Neumanno ir Teodoro Sasso procesą. *Darbai ir dienos*, 2012, t. 57, p. 31–62; [the same:] Der Neumann-Sass-Prozess 1934/1935. Aus litauischer Sicht. *Annaberger Annalen*, 2012, Nr. 20, S. 220–254; SAFRONOVAS, V. Neumann-Sass-Prozess als Ausdruck fundamentalen Wandels in der Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 9–34.

²⁴ Aufzeichnung ohne Unterschrift. Berlin, den 22. März 1934. In *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das Dritte Reich: Die ersten Jahre*. Bd. 3/2. Göttingen, 1973, S. 639–640, Nr. 348.

²⁵ Klaipėdos reikalai. *Lietuvos aidas*, 1934 04 03, Nr. 74 (2041), p. 4; Suimti vėl keli klaipėdiškių priešvalstybinių partijų vadai. *Lietuvos aidas*, 1934 04 13, Nr. 83 (2050), p. 1; Jesučio nužudymo siūlai veda į uždarytas vokiečių partijas. *Lietuvos aidas*, 1934 04 19, Nr. 88 (2055), p. 1; Vėl teko suimti klaipėdiečių smogikų būrį. *Lietuvos aidas*, 1934 04 25, Nr. 93 (2060), p. 2.

²⁶ E. von Schack (1879–1961) was a member of the German delegation in the negotiations with Lithuania in Kaunas from October 1929 to April 1930. In September 1934, he became German envoy in Latvia. See ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 1 dalis, p. 215, 222, 246–248; *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich* (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, Bd. 1/II). Hrsg. von M. GARLEF. Bd. 2. Köln, Weimar, Wien, 2008, S. 132.

Deutsches Generalkonsulat.

Memel, den 25. April 1934.²⁷

Lieber Schack!

In der Anlage übersende ich Ihnen ein Schreiben, das ich soeben an Krahmer-Möllenberg gerichtet habe. Ich habe diese grundsätzliche Frage aufrollen müssen, um zu verhindern, daß Meyer²⁸ bei seiner beabsichtigten Reise nach Deutschland in Berlin Meinungen erfährt oder sonstige Unterstützungen für Ansichten erhält, die denen des Generalkonsulats entgegengesetzt sind.

Wie ich mit Ihnen schon persönlich besprochen habe, möchte ich meine schwierige Arbeit hier doch nach Möglichkeit nicht von nichtautorisierten Stellen erschweren lassen.

197

Mit verbindlichsten Grüßen und

Heil Hitler!

Ihr *Toepke*.

²⁷ Politische Beziehungen zwischen Memel und Deutschland, Bd. 3. *The National Archives (Public Record Office)*, Kew, GFM 33/2745, [Negative frame number] E 496458.

²⁸ Richard Meyer (1885–1970), an advisor on school education (from 1920), an outstanding interwar politician in the Territory of Memel. One of the leaders of the National Party (*Memelländische Volkspartei*), a member and vice-president of the local Landtag, who more than once represented the residents of the Territory of Memel in the consideration of their complaints at the League of Nations. A large part of the cash sent from Germany to its Consulate General for the support of local Germans reached the addressees via Meyer (e.g., in 1930, the German parties received via him 10,000 Marks for the election campaign, see footnote 13). After the Law on the Protection of the Nation and the State was adopted, he was arrested, and a few weeks later released on bail. He went to Germany for treatment, and stayed in East Prussia. During the Neumann-Sass trial, under the pseudonym Reinhold Pregel, he published several booklets with an indictment of the Lithuanian government for its activity in the Territory of Memel. After the Second World War, he became one of the leaders of the organisation of Memel residents who withdrew to Germany (*Arbeitsgemeinschaft der Memellandkreise*): HAK. Richard Meyer hat uns verlassen. *Memeler Dampfboot*, 5. Juli 1970, Nr. 13, S. 170–171; Unsere Meinung... zum A.d.A.d.M. *Memeler Rundbrief*, 1949, Nr. 10; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis, p. 97.

Memel, den 25. April 1934.²⁹

Gleichlautend:

- a) an Herrn Reg. Rat. Krahmer – Möllenberg – Berlin
- b) an Herrn Dr. Oberländer³⁰ – Königsberg/Pr.

Schulrat Meyer, dessen Gesundheit leider nach wie vor viel zu wünschen übrig lässt, wird demnächst in Urlaub gehen und Sie bei dieser Gelegenheit sicherlich aufsuchen.

Er hat mir vor einigen Zeit schriftlich erklärt, daß sich keinerlei belastendes Material mehr in seinem Besitz befinde. Da er aber, wie ich hörte, dennoch zur Anfertigung ordnungsmässiger Abrechnung über die durch ihn geleiteten Beträge eine Anzahl wichtiger Belege aufbewahrte, habe ich ihn veranlasst, auch dieses Material sofort zu vernichten. Ich darf wohl als selbstverständlich aufnehmen, daß auch Sie eine derartige Aufbewahrung von Belegen, die in sachlicher wie persönlicher Hinsicht die allergrösste Gefährdung mit sich bringt, für völlig untragbar halten, wenn natürlich auch die Gewissenhaftigkeit Herrn Meyer alle Ehre macht. Aber man kann Herrn Meyer ohne weiteres das Vertrauen schenken, daß er als bewährter Arbeiter die fraglichen Gelder richtig verwaltet hat. Es würde mich allerdings sehr freuen, wenn die rein technische Geldkontrolle künftig in Königsberg selbst geführt würde, sodaß Herr Meyer in keinerlei Differenzen kommen kann.

Wie Ihnen bekannt ist, hat die angespannte politische Lage zu manchen Reibungen innerhalb der alten und neuen Mitarbeiter des Generalkonsulats geführt. Wenn auch alle dasselbe wollen, sind sie sich über das Wie und Wann vielfach uneinig und haben leider die uns ja allgemein bekannte Eigenschaft, hinterher und ausserhalb der Gefahr mit der Kritik herauszukommen. So ist jetzt neuerdings die Meinung aufgetaucht (leider ist Herr Meyer einer ihrer Hauptvertreter), daß das Übergreifen des Nationalsozialismus auf das Memelgebiet ein Unglück bedeutet habe, da die bisherige geschlossene Front der Deutschtumsführer gesprengt, diese teilweise in den Hintergrund gedrängt und schliesslich den Litauern die Zerschlagung der Autonomie erleichtert worden sei. In diesem Zu-

²⁹ Politische Beziehungen zwischen Memel und Deutschland, Bd. 3. *The National Archives (Public Record Office)*, Kew, GFM 33/2745, E 496459–496462.

³⁰ Theodor Oberländer (1905–1998), an expert in Eastern issues in Nazi Germany, a Nazi officer and an NSDAP (National Socialist German Workers Party) official. Of radical right-wing revanchist views, in his youth he participated in Hitler's "Beer Hall Putsch". In 1933–1937, he was a member of the NSDAP East Prussian District leadership (*Gauleitung*), and from 1934, "a Docent in East Issues" at the NSDAP Office of Foreign Policy. From 1933 to 1937, Oberländer, as the leader of *Gaugrenzlandamt*, was responsible for the supervision of national minorities in East Prussia, organised a network of informers in neighbouring countries, and collaborated with the Second Department of the Abwehr. After the war, he managed to continue his career, and became Minister for Expellees Affairs in the government of Konrad Adenauer. However, after the international Jewish community indicted him for having contributed to the massacre of Jews in Lviv, he was forced to resign in 1960. See Dr. Oberländer, Ex-nazi, to Take Lengthy Leave from Bonn Cabinet, 7.4.1960 (Bonn, Apr. 6). *Jewish Telegraphic Agency*, URL: www.jta.org/1960/04/07/archive/dr-oberlaender-ex-nazi-to-take-lengthy-leave-from-bonn-cabinet [retrieved 12.6.2015].

sammenhang werden auch gegen Neumann³¹ und seine Mitarbeiter Vorwürfe erhoben, ja teilweise wird die ganze Partei³² als Fehlgründung bezeichnet.

Alles dies stellt natürlich die Tatsachen auf den Kopf. Nicht die organisatorische Zusammenfassung des nach Mitarbeit und Betätigung drängenden nationalsozialistischen Elements ist ein Fehler gewesen, sondern daß pathologische, unzuverlässige und minderwertige Kreaturen wie Sass³³ und Ropp³⁴ an die Spitze dieser jungen Bewegung gestellt wurden. Man hatte dann sozusagen zwischen zwei Übeln zu wählen: Das eine bestand darin, das hiesige Deutschtum und die gesamten deutschen Interessen im Memelgebiet einem Manne wie Sass auszuliefern, der vor allen Dingen das Direktorium stürzen und den Landtag auflösen wollte, das zweite darin, eine Gegenbewegung zu schaffen und zu stützen. Von massgebender Parteiseite³⁵ wurde das Letztere gewählt. Es hat sich als das Richtige erwiesen, da es wenigstens gelang, die Mitarbeiter um Sass zu zersplittern und die überwiegende Mehrheit des Nationalsozialismus hinter Neumann zu stellen. Dann allerdings hat sich Sass in seinem krankhaften Geltungstrieb zum verantwortungslosen Amokläufer entwickelt, der in die Hände der Litauer geriet, von ihnen geschickt gegen das Deutschtum ausgespielt wurde und schliesslich zur gegenwärtigen Katastrophe durch Handlungen und Verrat den entscheidenden Anteil beigetragen hat. Daß dabei auch von anderen unerfahrenen Leuten grobe (aber nicht böswillige!) Fehler gemacht wurden, wird nicht bestritten. Sie allein aber hätten das Deutschtum nicht ruiniert.

Ich habe nicht verfehlt, Herrn Meyer über die Abwegigkeit einer anderen Meinung aufzuklären und habe es als untragbar bezeichnet, daß man durch Kolportage derartiger

³¹ Ernst Neumann (1888–1955), a veterinarian, settled in Memel in 1920, and eventually became a veterinary assessor of the region. After the leaders of the old German parties in the region came to an agreement and got the approval of Berlin, in June 1933, he became the leader of the newly established People's Socialist Party (*Sozialistische Volksgemeinschaft* - SOVOG) in the Territory of Memel, as well as of the pro-Nazi movement in the region. He was arrested in February 1934, sentenced to 12 years of imprisonment in a trial in Kaunas, and released after three years. In March 1939, he received a golden NSDAP badge from Hitler's hands, and was granted the rank of colonel; from April 1939 to the end of the Second World War, he was a Reichstag deputy. After the war, he was interned in the English occupation zone, underwent the de-Nazification procedure, and had a vet's practice in the Bad Segeberg district: Dr. Ernst Neumann †. *Memeler Dampfboot*, 5. Juni 1955, Nr. 11, S. 3–4.

³² i.e., SOVOG.

³³ Theodor von Sass (1881–1958), Baron, Evangelical cleric, pastor of Memel's St John's Church (*Johanniskirche*). In the spring of 1933, he founded the first pro-Nazi party in the Territory of Memel the Christian Union of Socialist Workers (*Christlich Sozialistische Arbeitsgemeinschaft*, CSA), which in the elections to Memel City Council in May 1933 beat the old German parties. Sass aspired to become the leader of the overall Territory of Memel, refused to make compromises with the old German party leaders, and therefore lost the support of Berlin and of the Consulate General in Memel. Having refused to stay as leader of the city of Memel and to recognise Neumann as head of the region, in June 1933, Sass traveled to Berlin 'to seek justice'. He was arrested in March 1934, and sentenced to eight years' imprisonment in the Kaunas trial. Released early, at his own request, he was transferred to Wismar, where he served as pastor of St George's Church from the autumn of 1937 to 1955: *Dr. Neumann'o, v. Sass'o bei kity bylos kaltinamasis aktas*. Kaunas, 1934, p. 3–11, 64–71, 77–88; ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas...*, p. 107–110; GR., M. Pfarrer Freiherr von Sass †. *Memeler Dampfboot*, 20. Mai 1959, Nr. 10, S. 132–133.

³⁴ Hanno von der Ropp, Baron, procurator of the Territory of Memel, one of the founders of the CSA, deputy of Sass. He was arrested in March 1934 and sentenced to eight years' imprisonment in the Kaunas trial.

³⁵ NSDAP.

Nachrichten die Hilfsbereitschaft für die im Gefängnis sitzenden Neumannanhänger untergräbt. Wenn heute nach Schuldigen gerufen wird, so dürfte m. E. sich die alte Führergarnitur im Memellande einmal unter Selbstkontrolle stellen. Diese Garnitur hat mutig, wacker und zäh gearbeitet, aber sie hat es nicht verstanden, die Jugend für ihre Arbeit zu gewinnen, und im Augenblick des Ansturms der nationalsozialistischen Bewegung war sie hilflos und ohnmächtig. Gerade Meyer hat es wie mancher andere nicht zuletzt dem Wirken des Generalkonsulats zu verdanken, daß seine Verdienste um das Deutschtum und seine kämpferische Persönlichkeit trotz seiner früheren parteipolitischen (im reichsdeutschen Sinne) Belastung nach kurzer Zeit wieder gerecht beurteilt wurden.

Ich bin nach wie vor der Meinung, daß der Nationalsozialismus in Memelgebiet unendlich viel dazu beigetragen hat, die persönliche Opferbereitschaft und die persönliche Volks- und Erdgebundenheit des Einzelnen zu festigen. Der jetzige Kampf muss auf der gegebenen Basis weitergeführt werden, ohne daß Unkenrufe laut werden dürfen. Das memelländische Volk hat seinerzeit selbst eine solche Änderung gewünscht, und es ist m. E. Sache von Führern, aus dem Volke heraus zu fühlen, wie es geführt werden will.

Ich habe ein gleiches Schreiben an Herrn Dr. Oberländer geschickt und werde ihn bitten, auch von sich aus Herrn Meyer einzuwirken.

Mit verbindlichsten Grüßen und

Heil Hitler!

Ihr

gez. Toepke

XX A. 4-OJO DEŠIMTMEČIO POLITINĖS KONFRONTACIJOS KLAIPĖDOS KRAŠTE FRAGMENTAS

Julius Žukas
Klaipėdos universitetas

201

Trumpas, tačiau gana iškalbingas, mažiau žinomus problemos aspektus išryškinantis Vokietijos generalinio konsulo Klaipėdoje 1934 m. balandžio 25 d. pranešimas Vokietijos užsienio reikalų ministerijai (URM) atskleidžia turbūt didžiausios priešpriešos tarp Lietuvos ir Vokietijos Klaipėdos krašte laikotarpį, kuris lietuvių istoriografijoje yra apibūdintas kaip lemiamas Centro valdžios ir jai oponavusių jėgų susidūrimas.¹ Norint deramai suvokti tiek Lietuvos ir Vokietijos nesutarimų Klaipėdos krašte, tiek paties dokumento pasirodymo priežastis ir aplinkybes, reikia trumpai apžvelgti politinių santykių Klaipėdos krašte tarpukariu prigimtį ir dinamiką.

Akivaizdu, kad tarpukario Lietuvos ir Vokietijos konfliktas dėl Klaipėdos krašto buvo neišvengiamas ir slėpėsi pačiose krašto prijungimo prie Lietuvos aplinkybėse. Visų pirma normaliomis sąlygomis Vokietija nebūtų niekam atidavusi nė pėdos savo teritorijos, tačiau pralaimėjimas Pirmajame pasauliniame kare ir Versalio diktatas privertė Berlyną taikstytis su dalies šimtmečius vokiečių valdytų žemių pradimu. Tarp jų buvo ir Klaipėdos kraštas: Versalio taikos sutarties 28 str. kraštą atskyrė nuo Vokietijos, o 99 str. perdavė jį didžiųjų valstybių – Santarvės – dispozicijon.² Negailėstingos Versalio taikos sutarties sąlygos pagimdė vokiečių tautos revizionizmą ir revanšo troškimą. Neišvengiamai turėjo ateiti diena, apie kurią generolas von Seecktas rašė: „...Mes turime atgauti savo galią, o jau tada, suprantama, atsiimsime viską, ko netekome.“³ Klaipėdos krašto atveju Vokietija norėjo pasirinkti mažiausią blogybę ir laikinai jį matyti silpnos Lietuvos, o ne Lenkijos rankose. Lietuvai atmetus Hymanso projektą ir ryškėjant Lenkijos pageidaujamo prancūziško freištrato (laisvosios valstybės) Klaipėdoje kontūrams, Vokietijos vyriausybė 1921 m. spalio mėn. jau linko perduoti kraštą Lietuvai.⁴ Vokietijos kancleris Josephas Wirthas 1921 m. lapkričio 28 d. reichstago posėdyje atvirai pareiškė: Prancūzijos protektoratą Klaipėdoje galima laikyti naudingu Lenkijai, o Vokietijai labiau patiktą Klaipėdos prijungimas prie Lietu-

¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m.* / *Ringens um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte.* Lüneburg, 1993, S. 64.

² ŽIUGŽDA, R. *Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais.* Vilnius, 1973, p. 41.

³ KISSINGER, H. *Diplomatija.* Vilnius, 2003, p. 259. Johannesas Friedrichas Leopoldas von Seecktas (1866–1936) buvo Vokietijos kariuomenės atkūrėjas ir vadovas 1920–1926 m.

⁴ ŽUKAS, J. Istorijos pamokos, arba dar kartą apie tai, kas 1923 m. sausį įvyko Klaipėdos krašte. In GENIENĖ, Z.; ŽUKAS, J. *Kova dėl Klaipėdos, 1923-iejį: katalogas.* Klaipėda, 2003, p. 19.

vos.⁵ Nuo 1922 m. vasario mėn. prasidėjo slaptos Vokietijos ir Lietuvos konsultacijos. 1922 m. vasario 22 d. Lietuvos atstovas Vokietijoje Viktoras Gailius pranešė, kad jis buvęs pusiau oficialiai, pusiau slapta informuotas, jog Vokietijos vyriausybė mielai perleistų Lietuvai Klaipėdos kraštą išvijus iš ten prancūzus. 1922 m. balandžio mėn. pabaigoje Vokietijos pasiuntinys Lietuvoje Fritzas Schönbergas patikino užsienio reikalų ministrą Vladą Jurgutį, kad Vokietija visiškai nesipriešins Klaipėdos prijungimui prie Lietuvos, tačiau norėtų gauti garantijas, kad nebus pažeistos krašto vokiečių kultūrinės ir ekonominės teisės.⁶ Galiausiai Vokietija netgi suteikė konkrečią materialinę pagalbą: Lietuvos vyriausybei galutinai apsisprendus prisijungti Klaipėdos kraštą jėga ir į šios akcijos realizavimą įtraukus Šaulių sąjungą, šios vadovybė neoficialiais kanalais susisiektų su valdančiaisiais Vokietijos sluoksniais. Atvykę į Berlyną, Šaulių sąjungos pasiuntiniai apsilankė pas patį generolą von Seecktą, kuris patikino, kad akcijos metu nė vienas vokiečių nepaleis į lietuvių nė vieno šūvio. Be to, vokiečiai labai pigiai pardavė šauliams itin reikalingus ginklus ir šaudmenis.⁷

Taigi natūralus atkurtos Lietuvos valstybės interesas turėti savo priėjimą prie jūros buvo realizuotas tik todėl, kad sutapo su interesu Vokietijos, nemačiusios tuometinėmis sąlygomis geresnės išeities, kaip „deponuoti“ Klaipėdos kraštą Lietuvai. Kartu nuo pirmų Lietuvos valdymo krašte dienų natūraliai prasidėjo konfrontacija: Lietuva siekė kuo greičiau integruoti kraštą į valstybės sudėtį, o Vokietija naująjį *status quo* traktavo kaip laikiną dalyką ir visais įmanomais būdais priešinosi krašto „lituanizavimui“. Vokietija nuo pat pradžių niekuomet neketino pripažinti Lietuvos teisių į Klaipėdos kraštą ir nuolat spaudė Sovietų Sąjungą irgi nepripažinti Lietuvos teisių į kraštą. Kai, pvz., 1926 m. rudenį Lietuva pabandė sudaryti sutartį su Vokietija, Berlynas pasiūlė Kaunui atsisakyti Klaipėdos krašto lituanizavimo ir degermanizavimo politikos.⁸ Pažymėtina, kad Vokietijos požiūrį į Versalio tvarką apskritai ir į pokarines sienas konkrečiai parodė 1925 m. Lokarno sutartis, kuria Vokietija pripažino savo vakarines sienas, tačiau atsisakė pripažinti rytines. Akivaizdu, kad Lokarnas padėjo pagrindą būsimai Vokietijos rytinių sienų revizijai.⁹ Jei dar pridursime, kad dauguma klaipėdiškių* nejautė simpatijų Lietuvai ir troško vėl grįžti į Vokietijos sudėtį, taps

⁵ ŽEPKAITĖ, R. *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939 m.* Kaunas, 1986, p. 101.

⁶ ŽALYS, V. Das Memelproblem in der litauischen Außenpolitik (1923–1939). In *Zwischen Staatsnation und Minderheit. Litauen, das Memelland und das Wilnagebiet in der Zwischenkriegszeit* (Nordost-Archiv, N. F., Bd. II/ 1993, Hf. 2). Hrsg. von J. TAUBER. Lüneburg, 1993, S. 251; ŽIUGŽDA, R. Op. cit., p. 101.

⁷ KRĖVĖ, V. Apie Klaipėdos atvadavimą. In KRĖVĖ, V. *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Atsiminimai.* Vilnius, 1992, p. 107–109.

⁸ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatinės istorija (1925–1940).* T. I. Vilnius, 2007, p. 76–77, 133–134, 187. Būdinga, kad ir absoliuti dauguma krašto vokiečių prijungimą traktavo kaip laikiną dalyką. Drauge reikia pabrėžti, kad ir Lietuva Klaipėdos krašto autonomiją traktavo kaip laikiną sprendimą – neišvengiamą tarpinę būklę, visiškai integruojant kraštą į Lietuvos valstybės sudėtį (žr. ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatinės istorija...* T. I, p. 90; T. II, 1 dalis. Vilnius, 2012, p. 269).

⁹ KISSINGER, H. Op. cit., p. 261–262.

* *Klaipėdiškiais* („memelenderiais“) šiuo atveju vadiname tiek lietuvių, tiek vokiečių kilmės Klaipėdos krašto gyventojus.

aišku, kad net pati lanksčiausia ir sumaniausia Lietuvos valdžios politika krašte vargu ar galėjo būti sėkminga.¹⁰

Visgi kaip minėta, nuo pirmų krašto prijungimo prie Lietuvos dienų Kaunas stengėsi pagal išgales stiprinti savo įtaką krašte, o Berlynas darė viską, kad išsaugotų vokiečių pozicijas. Tarpusavio kova tęsėsi iki pat 1939 m. kovo 23 d. Vytautas Žalys pagal konfrontacijos dinamiką ir metodus išskyrė šios kovos etapus bei periodus. Jo teigimu, abi pusės Konvencijos nuostatas interpretavo savo interesų nuožiūra, o Vokietija krašto vokiškumą išsaugoti siekė visomis įmanomomis priemonėmis.¹¹ Tuo reikalu buvo naudojamos visokios priemonės ir kanalai, pradedant įvairiais Vokietijoje veikusiais fondais, bankais, visuomeninėmis bei privačiomis organizacijomis ir baigiant Vokietijos generaliniu konsulatu Klaipėdoje.¹² Centrine institucija tapo 1920 m. lapkričio 20 d. įkurtas Vokiečių fondas (*Deutsche Stiftung*), kurio veiklos arealas pradžioje apsiribojo Lenkijai atitekusiomis teritorijomis, Klaipėdos kraštu ir Dancigu. Netrukus Vokiečių fondui buvo patikėtas vokiškumo pozicijų išsaugojimas ir stiprinimas visose nuo Vokietijos atskirtose teritorijose. Formaliai įregistruotas kaip privati draugija, šis fondas praktiškai veikė kaip užmaskuotas Vokietijos URM padalinys ir buvo idealus variantas, leidęs išvengti kaltinimų Vokietijos vyriausybei kišimusi į užsienio valstybių vidaus reikalus. Nuo 1925 m. pradžios Vokiečių fondas ėmė teikti materialinę paramą Klaipėdos krašto ir Lietuvos vokiečiams.¹³ Kertine vokiškumo išsaugojimo politikos figūra tapo Vokiečių fondo vadovas Erichas Krahmeris-Möllenbergas (1882–1942), kurio kompetencijai priklausė praktiškai visos po Pirmojo pasaulinio karo nuo Vokietijos atskirtos teritorijos. Jis buvo pagrindinis ekspertas, rengiant Vokietijos skundus Tautų Sąjungai ir Hagos tribunolui. Savo įtaką E. Krahmeris-Möllenbergas išlaikė bei stiprino ir po A. Hitlerio atėjimo į valdžią Vokietijoje.¹⁴ Pačiame Klaipėdos krašte pagrindinis iš Vokietijos plaukusių pinigų srautų ir direktyvų koordinatorius bei tarpininkas, vietos vokiečių lyderių konsultantas ir vadovas buvo Vokietijos generalinis konsulas Klaipėdoje. Visa tai buvo jokia paslaptis Lietuvos vyriausybei, Kaune šis konsulas laikytas ardamosios veiklos prieš Lietuvą centru, o paties generalinio konsulo įtaka krašte buvo kvalifikuojama kaip ne mažesnė nei Lietuvos vyriausybės

¹⁰ Plačiau apie tokios lietuvių kilmės klaipėdiškių laikysenos ištakas ir priežastis žr. POCYTĖ, S. *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*. Vilnius, 2002, p. 105, 118, 120–122.

¹¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 36, 38, 50; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 383. Apie tai, kad abi pusės Konvenciją siekė paversti savo įrankiu, dar žr. RUFFMANN, K.-H. Kritinės pastabos Klaipėdos krašto klausimu tarpukario metais. In *Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. II). Sud. A. NIKŽENTAITIS, V. ŽULKUS. Klaipėda, 1994, p. 44.

¹² Plačiau žr. ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius, 1992, p. 63–104.

¹³ KREKELER, N. *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik: Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*. Stuttgart, 1973, S. 16–21, 79. Pvz., 1930 m. spalio 10 d., rinkimų į Klaipėdos krašto seimelį išvakarėse, Vokietijos vyriausybė per Vokiečių fondą perdavė Klaipėdos vokiečiams 10 000 reichsmarkų – žr. ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 1 dalis, p. 269.

¹⁴ HAAR, I. *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten*. Göttingen, 2002, S. 116–117; KREKELER, N. Op. cit., S. 17–18.

paskirto krašto gubernatoriaus.¹⁵ Nenuostabu, kad generalinio konsulato ir jo vadovų veikla krašte buvo permanentinis įtampas tarp Lietuvos ir Vokietijos šaltinis. Maždaug nuo 3-iojo dešimtmečio vidurio Lietuvos vyriausybė pradėjo spausti Vokietiją atšaukti generalinį konsulą Klaipėdoje Martiną Friedrichą Mudrą, tačiau tik 1927 m. vasarą M. Mudra buvo atšauktas iš Klaipėdos.¹⁶ Nuo 1928 m. konsulatui vadovavęs Walteris Maenssas pradžioje stengėsi kuo mažiau užkliūti Lietuvos valdžios institucijoms, tačiau 1930 m. rudenį Lietuvos vyriausybė priėjo išvadą, kad normalizuoti padėtį krašte ir abiejų valstybių santykius bus galima tik panaikinus pagrindinę įtampos priežastį – likvidavus Vokietijos generalinio konsulato Klaipėdoje savarankiškumą (jis buvo nepavaldus Vokietijos pasiuntinybei Kaune) ir pakeitus lietuvių akyse susikompromitavusį generalinį konsulą W. Maenssą.¹⁷ Pastarasis buvo atšauktas iš Klaipėdos 1931 m. liepos mėnesį.

Publikuojamo dokumento autorius Otto Gustavas Axelis von Toepke 1931 m. vasarą tapo W. Maensso įpėdiniu, ir Lietuvos vyriausybė buvo informuota, kad nuo šiol generalinio konsulato Klaipėdoje veikla bus subordinuota Vokietijos pasiuntinybei Kaune.¹⁸ Atrodė, kad įtampa krašte ir abiejų valstybių santykiuose atlėgs, tačiau įvyko priešingai, A. Toepke'ės kadencija Klaipėdoje sutapo, kaip minėta, su politinės konfrontacijos krašte apogėjumi.

Biografinių duomenų apie šį Vokietijos diplomatą nėra daug: karjerą jis pradėjo 1920 m. Vokietijos ambasadoje Romoje, nuo 1921 m. tapo Vokietijos konsulu Trieste, o 1924–1930 m. darbavosi Vokietijos pasiuntinybėje Bukarešte. Į Klaipėdą jis atvyko kaip slaptojo patarėjo (*Legationsrat*) rangą turintis Vokietijos URM II skyriaus (Rytų ir Vidurio Europa) pareigūnas.¹⁹

¹⁵ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 385; JENKIS, H. Warum ist Litauen im Memelgebiet gescheitert. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 93. XX a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje Vokietijos generalinis konsulas Klaipėdoje turėjo milžinišką – apie 50 bendradarbių – aparatą (žr. ŽALYS, V., *Kova dėl identiteto...*, p. 56).

¹⁶ ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. I, p. 385; JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos generalinis konsulas – pagrindinis politinis Klaipėdos krašto gubernatoriaus varžovas XX amžiaus 3-4-uoju dešimtmečiais. In *Nauji požūriai į Klaipėdos miesto ir krašto praeitį* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XVII). Sud. S. POČYTĖ, V. SAFRONOVAS. Klaipėda, 2008, p. 138.

¹⁷ JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 139; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis. Vilnius, 2012, p. 130. Visgi realiai visa tai reiškė, kad Lietuvos vyriausybė spaudė Vokietiją kardinaliai keisti savo *modus vivendi* Klaipėdos krašte, nes generalinis konsulas ir jo vadovas tebuvo įrankis Berlyno tikslams realizuoti, o ne savarankiškas subjektas.

¹⁸ JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 139; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis, p. 331.

¹⁹ KLINGER, W. *Germania a Fiume: La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921–1924)*. Trieste, 2011, p. 46. Po atšaukimo iš Klaipėdos 1934 m. vasarą jis tapo Vokietijos generaliniu konsulu Stambule (šiame poste išbuvo iki 1939 m. rugsėjo mėn.), o 1940 m. gegužės mėn. tokias pačias pareigas pradėjo eiti Romoje. Įdomu, kad viename tuometinės JAV ambasados Ankaroje pranešime Axelis Toepke buvo apibūdintas kaip gestapo filialo Stambule vadovas (žr. PEKESEN, B. *Zwischen Sympathie und Eigennutz: NS-Propaganda und die türkische Presse im Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 2014, S. 73).

Atvykus A. Toepke'ei, generalinis konsulas tapo kovos prieš gubernatorių ir Lietuvos institucijas krašte centru. Pasak gubernatoriaus Antano Merkio, Klaipėdos vokiečiai be generalinio konsulo žinios negalėjo nė piršto pakrutinti.²⁰ Jau 1932 m. sausio mėn. viduryje Lietuvos pasiuntinys Berlyne įteikė Vokietijos vyriausybei notą, kurioje vardan gerų abiejų valstybių santykių buvo pareikštas pageidavimas atšaukti A. Toepke'ę iš generalinio konsulo pareigų. Atsakomojoje notoje Vokietijos vyriausybė informavo nelinkusi tenkinti Lietuvos vyriausybės pageidavimą.²¹ Šis susidūrimas baigėsi tuo, kad gubernatorius A. Merkys 1932 m. gegužės mėn. buvo atšauktas iš pareigų, o A. Toepke išsaugojo savo postą ir buvo atšauktas tik 1934 m. vasarą.²²

1934 m. vasario 8 d. paskelbtas Tautai ir valstybei saugoti įstatymas davė pradžią lemiamam Lietuvos ir Vokietijos susidūrimui dėl įtakos Klaipėdos krašte. Nuo 1934 m. vasario 9 d. prasidėjo naujai įkurtų Klaipėdos krašto pronacistinių partijų lyderių ir narių areštai, buvo sustabdyta šių partijų ir kai kurių kitų krašto vokiečių organizacijų veikla, atliekamos kratos ir kt. Šio periodo genezė, raida ir jį vainikavęs Neumanno ir Sasso teismo procesas yra jau gana plačiai išanalizuoti istoriografijoje.²³ Vokietijos reakcija į Lietuvos veiksmus Klaipėdos krašte buvo labai negatyvi. Berlynas protestavo prieš Tautai ir valstybei saugoti įstatymą ir padarė atitinkamus demaršus valstybėms Klaipėdos krašto konvencijos signatarėms. Lietuvai buvo pradėtos taikyti ekonominės sankcijos (visiškai sustabdytas kiaulių, sviesto, sūrio ir kiaušinių importas iš Lietuvos), iki minimumo sumažintas mažasis pasienio susisiekiimas, didžiųjų Europos valstybių sostinėse rezidavę Vokietijos diplomatai formavo atitinkamą viešąją nuomonę apie įvykius Klaipėdos krašte.²⁴ 1934 m. balandžio mėn. Klaipėdos krašte toliau vyko pronacistinių partijų aktyvistų ir sukarintų formuočių narių areštai.²⁵ To-

²⁰ Žr. JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 139.

²¹ ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 58; JENKIS, H. Warum ist Litauen..., S. 93. Apie tai, koku mastu jau per pirmąjį savo veiklos Klaipėdoje pusmetį naujasis generalinis konsulas sugebėjo įsipykti Lietuvos valdžios institucijoms, liudija aplinkybė, kad net buvo gautas paties prezidento Antano Smetonos sutikimas jėga iškraustyti A. Toepke'ę iš Klaipėdos, tačiau imtis tokių perdem radikalių veiksmų nesiryžta (žr. JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 140).

²² JAKUBAVIČIENĖ, I. Vokietijos..., p. 143. V. Žalio ir H. Jenkio publikacijose klaidingai nurodoma, esą generalinis konsulas A. Toepke 1932 m. rudenį išėjo atostogų ir į Klaipėdą nebegrįžo (plg. ŽALYS, V. *Kova dėl identiteto...*, S. 58; JENKIS, H. Warum ist Litauen..., S. 93).

²³ Žr. GAIGALAITĖ, A. Hitlerininkų pastangos 1933–1935 m. atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1962, t. 2 (13), p. 137–153; ŽOSTAUTAITĖ, P. *Hitlerininkų kėsiai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935 m.* Vilnius, 1982; JENKIS, H. Der Neumann-Sass-Kriegsgerichtsprozess in Kaunas 1934/1935. Aus deutscher Sicht. *Annaberger Annalen*, 2009, Nr. 17, S. 53–103; JAKUBAVIČIENĖ, I. Dar kartą apie Ernesto Neumanno ir Teodoro Sasso procesą. *Darbai ir dienos*, 2012, t. 57, p. 31–62; [tas pats:] Der Neumann-Sass-Prozess 1934/1935. Aus litauischer Sicht. *Annaberger Annalen*, 2012, Nr. 20, S. 220–254; SAFRONOVAS, V. Neumann-Sass-Prozess als Ausdruck fundamentalen Wandels in der Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland. *Annaberger Annalen*, 2013, Nr. 21, S. 9–34.

²⁴ Aufzeichnung ohne Unterschrift. Berlin, den 22. März 1934. In *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie C: 1933–1937. Das Dritte Reich: Die ersten Jahre*. Bd. 3/2. Göttingen, 1973, S. 639–640, Nr. 348.

²⁵ Klaipėdos reikalai. *Lietuvos aidas*, 1934 04 03, Nr. 74 (2041), p. 4; Suimti vėl keli klaipėdiškių priešvalstybinių partijų vadai. *Lietuvos aidas*, 1934 04 13, Nr. 83 (2050), p. 1; Jesučio nužudymo siūlai veda į uždarytas

kioje įtemptoje atmosferoje parengtas generalinio konsulo A. Toepke'ės pranešimas Berlynui ne tik patvirtina istorikams jau žinomus faktus, bet drauge ir parodo, kad nacionalsocializmo atgarsiai Klaipėdos krašte sukėlė sumaištį ir nuomonių skirtumus ne tik tarp krašto vokiečių partijų lyderių, bet ir tarp generalinio konsulato darbuotojų.

Rinkdamas medžiagą daugiatamei „Lietuvos diplomatijos istorijai“, šį ir kitus tarpukario Vokietijos URM dokumentus Londone, Jungtinės Karalystės nacionaliniame archyve aptiko dr. Vytautas Žalys. Nuoširdi padėka jam už leidimą publikuoti žemiau pateikiamą tekstą. Prie dokumento yra trumpas lydraštis, skirtas pagrindiniam adresatui, Vokietijos URM slaptajam tarėjui ir referentui Baltijos šalių reikalais Eckhardui von Schackui²⁶. Jo tekstas irgi pateikiamas.

vokietininkų partijas. *Lietuvos aidas*, 1934 04 19, Nr. 88 (2055), p. 1; Vėl teko suimti klaipėdiečių smogikų būrį. *Lietuvos aidas*, 1934 04 25, Nr. 93 (2060), p. 2.

²⁶ E. von Schackas (1879–1961) – Vokietijos delegacijos narys 1929 m. spalio – 1930 m. balandžio mėn. Kaune vykusiose derybose su Lietuva. 1934 m. rugsėjo mėn. jis tapo Vokietijos pasiuntiniu Latvijoje (žr. ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 1 dalis, p. 215, 222, 246–248; *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich* (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, Bd. 1/II). Hrsg. von M. GARLEF. Bd. 2. Köln, Weimar, Wien, 2008, S. 132).

Vokietijos generalinis konsulasKlaipėda, 1934 m. balandžio 25 d.²⁷

Mielas Schackai!

Čia pat siunčiu Jums raštą, kurį aš ką tik nusiunčiau Krahmeriui-Möllenbergui. Aš privalau iškelti šį principinį klausimą, siekdamas užkirsti kelią tam, kad Meyeris²⁸ savo būsimos kelionės į Vokietiją metu Berlyne sulauktų pritarimo nuomonėms ir pažiūroms, priešingoms generalinio konsulato pozicijai.

Kaip jau esu su Jumis asmeniškai aptaręs, aš norėčiau, kad mano nelengvo darbo čia pagal galimybes neapsunkintų neoficialios institucijos.

Su didžiausiais linkėjimais ir

Heil Hitler!

Jūsų

[pas.] Toepke

²⁷ Politische Beziehungen zwischen Memel und Deutschland, Bd. 3. *The National Archives (Public Record Office)*, Kew, GFM 33/2745, [Negative frame number] E 496458. Tekstą iš vokiečių kalbos vertė Julius Žukas.

²⁸ Richardas Meyeris (1885–1970) – mokyklų tarėjas (nuo 1920 m.), žymus tarpukario Klaipėdos krašto politinis veikėjas. Vienas iš Klaipėdos krašto tautos partijos (*Memelländische Volkspartei*) lyderių, Klaipėdos krašto seimelio narys ir viceprezidentas, ne kartą atstovavęs klaipėdiškiams svarstant jų skundus Tautų Sąjungoje. Didelė dalis iš Vokietijos į generalinį konsulatą atsiunčiamų pinigų vietos vokiečiams remti per R. Meyerį pasiekdavo adresatus (pvz., per jį vokiečių partijas pasiekė 1930 m. rinkimų kampanijai skirtos 10 000 markių – žr. 13 nuorodą). Priėmus Tautai ir valstybei saugoti įstatymą, jis buvo suimtas, po kelių savaičių paleistas už užstatą, išvyko gydytis į Vokietiją ir pasiliko Rytprūsiuose. Neumanno-Sasso proceso metu slapyvardžiu *Reinhold Pregel* išleido kelias Lietuvos valdžios veiksmus Klaipėdos krašte apkaltinusias brošiūras. Po Antrojo pasaulinio karo tapo vienu iš į Vokietiją pasitraukusių klaipėdiškių organizacijos (*Arbeitsgemeinschaft der Memellandkreise*) vadovų: HAK. Richard Meyer hat uns verlassen. *Memeler Dampfboot*, 5. Juli 1970, Nr. 13, S. 170–171; Unsere Meinung... zum A.d.A.d.M. *Memeler Rundbrief*, 1949, Nr. 10; ŽALYS, V. *Lietuvos diplomatijos istorija...* T. II, 2 dalis, p. 97.

Klaipėda, 1934 m. balandžio 25 d.²⁹

Nuorašai:

- a) ponui vyriausybės patarėjui Krahmeriui-Möllenbergui, Berlynas
- b) ponui dr. Oberländeriui³⁰, Karaliaučius

Mokyklų tarėjas Meyeris, kurio sveikata, deja, kaip ir anksčiau yra prasta, netrukus išeis atostogų ir ta proga neabejotinai apsilankys pas Jus.

Prieš kurį laiką jis informavo mane raštu daugiau nebeturįs jokios kompromituojančios medžiagos. Kadangi jis, kaip aš sužinojau, visgi saugojo pas save tam tikrą kiekį atsiskaitymui už per jįėjusias pinigų sumas reikalingų pakvitavimų, aš jam nurodžiau tučiuojau sunaikinti ir šią medžiagą. Aš turbūt galiu kaip savaime suprantamą dalyką manyti, kad taip pat ir Jūs tokį laikymą pakvitavimų, kurie dalykiniu ir asmeniniu atžvilgiais yra nepaprastai pavojingi, laikote visiškai netoleruotinu, nors toks sąžiningumas, žinoma, daro ponui Meyerui didelę garbę. Ponu Meyeriu neabejotinai galima pasitikėti kaip patikimu darbuotoju, teisingai tvarkiusiu minėtus pinigus. Žinoma, mane labai džiugintų, jeigu grynai techninė pinigų kontrolė ateityje būtų vykdoma Karaliaučiuje, ponas Meyeris tam tikrai neprieštarautų.

Kaip Jums yra žinoma, įtempta politinė padėtis sukėlė tam tikrą trintį tarp senųjų ir naujųjų generalinio konsulato darbuotojų. Nors visi jie siekia to paties, tačiau dažnai nesutaria dėl „kaip“ ir „kada“, ir jų kritiški požiūriai turi, deja, mums visiems žinomą pavojingą savybę galimai išeiti į viešumą. Štai dabar neseniai staiga pasirodė nuomonė (deja, ponas Meyeris yra vienas pagrindinių jos skleidėjų), kad nacionalsocializmo persimetimas į Klaipėdos kraštą yra nelaimė, kuri esą susprogdino iki šiol vieningą vokiškumo vadovų frontą, šiuos lyderius iš dalies nustūmė į antrą planą ir galiausiai palengvins lietuviams

²⁹ Politische Beziehungen zwischen Memel und Deutschland, Bd. 3. *The National Archives (Public Record Office)*, Kew, GFM 33/2745, E 496459–496462. Tekstą iš vokiečių kalbos vertė Julius Žukas.

³⁰ Theodoras Oberländeris (1905–1998) – „Rytų klausimo“ specialistas hitlerinėje Vokietijoje, nacistinis karininkas ir NSDAP pareigūnas. Radikalių dešiniųjų revanšistinių pažiūrų, ankstyvoje jaunystėje dalyvavo A. Hitlerio „aludės pučė“. 1933–1937 – NSDAP Rytprūsių apygardos vadovybės (*Gauleitung*) narys, nuo 1934 m. – „docentas Rytų klausimais“ prie NSDAP Užsienio politikos tarnybos. Nuo 1933 iki 1937 m. kaip *Gaugrenzlandamt* vadovas buvo atsakingas už tautinių mažumų Rytprūsiuose priežiūrą, organizavo informatorių tinklą kaimyniniuose kraštuose, bendradarbiavo su abvero II skyriumi. Po karo sugebėjo tęsti karjerą ir Konrado Adenauerio vyriausybėje tapo ministru pabėgėlių reikalams. Tarptautinei žydų bendruomenei apkaltinus jį karo metais prisidėjus prie žydų žudynių Lvoje, 1960 m. buvo priverstas atsistatydinti (žr. Dr. Oberlaender, Ex-nazi. to Take Lengthy Leave from Bonn Cabinet, 7.4.1960 (Bonn, Apr. 6). *Jewish Telegraphic Agency*, [interaktyvus], [žiūrėta 2015 06 12] URL: www.jta.org/1960/04/07/archive/dr-oberlaender-ex-nazi-to-take-lengthy-leave-from-bonn-cabinet).

sudaužyti autonomiją. Ryšium su tuo buvo taip pat išsakyti priekaištai Neumanno³¹ ir jo bendražygių adresu, o pati partija³² netgi iš dalies apibūdinta kaip klaidingas projektas.

Žinoma, visa tai yra faktų apvertimas aukštin kojom. Klaida buvo ne organizacinis skubančio bendradarbiauti ir veikti nacionalsocialistinio elemento suvienijimas, bet tokių patologiškų, nepatikimų ir menkaverčių kreatūrų kaip Sassas³³ ir Roppas³⁴ atsidūrimas šio jauno judėjimo priešakyje. Tad teko, kaip sakoma, rinktis iš dviejų blogybių. Viena jų buvo ta, kad visas čionykštis vokiškumas ir visi vokiečių interesai Klaipėdos krašte buvo atiduoti dispozicijon tokio žmogaus kaip Sassas, kuris visų pirma ketino nuversti Direktoriją ir paleisti Seimelį. Antroji buvo sukurti ir remti kontrjudėjimą. Vadovaujanti partija³⁵ pasirinko pastarąjį variantą. Tai pasirodė esąs teisingas sprendimas, nes mažų mažiausiai pavyko išsklaidyti Sasso bendražygius ir didžiąją nacionalsocialistinio elemento daugumą suburti apie Neumanną. Paskui, kaip žinoma, Sassas dėl savo liguisto polinkio susireikšminti pavirto pavoju, atsakomybės jausmo neturinčiu pamišėliu, patekusių į lietuvių rankas, kurie jį sumaniai panaudojo prieš vokiškumą, ir galiausiai savo veiksmais ir išdavyste lemtingai prisidėjusiu prie dabartinės katastrofos. Negalime paneigti, kad šiurkščių (tačiau ne piktavališkų!) klaidų padarė ir kiti, nepatyrę, žmonės, tačiau vien jie nebūtų sužlugdę vokiškumo.

Aš nepamiršau paaiškinti ponui Meyeriui kitokios nuomonės klaidingumą ir pabrėžiau esant nepakenčiama, kai tokių klaidingų požiūrių platinimas pakerta pasiryžimą padėti kalėjime sėdintiems Neumanno šalininkams. Jeigu dabar ieškotume kaltų, tai, mano nuomone, senoji Klaipėdos krašto vadovų karta galėjo vienąkart pasikliauti savikontrolė. Šie

³¹ Ernstas Neumannas (1888–1955) – veterinarijos gydytojas (nuo 1920 m. įsikūręs Klaipėdoje), ilgainiui tapo krašto veterinarijos tarėju. Senujų krašto vokiečių partijų lyderiams susitarus su NSDAP Rytprūsių organizacijos vadovybe ir gavus Berlyno pritarimą, 1933 m. birželio mėn. tapo naujai įkurtos Klaipėdos krašto socialistinės tautos partijos (*Sozialistische Volksgemeinschaft* – SOVOG) vadovu ir viso pronacistinio judėjimo Klaipėdos krašte vadu. 1934 m. vasario mėn. buvo suimtas, Kauno procese nuteistas 12 metų kalėti, po trejų metų paleistas. 1939 m. kovo 23 d. iš A. Hitlerio rankų gavo auksinį NSDAP nario ženklelį, jam buvo suteiktas SS oberfiurerio (pulkininko) laipsnis, nuo 1939 m. balandžio mėn. iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo reichstago deputatas. Po karo buvo internuotas anglų okupacinėje zonoje, atliko denacifikacijos procedūrą ir Bad Segerbergo apylinkėse vertėsi veterinario praktika (Dr. Ernst Neumann †. *Memeler Dampfboot*, 5. Juni 1955, Nr. 11, S. 3–4).

³² Turima omenyje SOVOG.

³³ Theodoras von Sassas (1881–1958) – baronas, evangelikų dvasininkas, Klaipėdos šv. Jono bažnyčios (*Johanniskirche*) klebonas. 1933 m. pavasarį įkūrė pirmąją Klaipėdos krašte pronacistinę partiją Krikščionių socialistų darbininkų sąjungą (*Christlich Sozialistische Arbeitsgemeinschaft* – CSA), kuri per 1933 m. gegužės mėn. įvykčius rinkimus į Klaipėdos miesto tarybą sutriuškino senąsias vokiečių partijas. T. Sassas pretendavo į viso Klaipėdos krašto vadus, nėjo į kompromisą su senaisiais vokiečių partijų lyderiais, todėl netrukus neteko Berlyno ir Vokietijos generalinio konsulato Klaipėdoje paramos. Atsisakęs likti Klaipėdos miesto vadu ir viso Klaipėdos krašto vadu pripažinti E. Neumanną, T. Sassas 1933 m. birželio mėn. vyko „ieškoti teisybės“ į Berlyną. 1934 m. kovo mėn. buvo suimtas, Kauno procese nuteistas 8 metus kalėti. Paleistas anksčiau laiko, jo paties pageidavimu buvo perkeltas į Vismarą, kur nuo 1937 m. rudens iki 1955 m. buvo vietos šv. Jurgio (*Georg*) parapijos klebonu (Dr. Neumann'o, v. Sass'o bei kitų bylos kaltinamasis aktas. Kaunas, 1934, p. 3–11, 64–71, 77–88; ŽOSTAUTAITĖ, P. *Klaipėdos kraštas...*, p. 107–110; GR., M. Pfarrer Freiherr von Sass †. *Memeler Dampfboot*, 20. Mai 1959, Nr. 10, S. 132–133).

³⁴ Hanno von der Roppas – baronas, Klaipėdos krašto prokuroras, vienas iš CSA steigėjų, T. Sasso pavaduotojas. 1934 m. kovo mėn. suimtas, Kauno procese nuteistas 8 metus kalėti.

³⁵ NSDAP.

vadai dirbo drąsiai, dorai ir tvirtai, tačiau nesuvokė, kad reikia įtraukti į šį darbą jaunimą, ir nacionalsocialistinio judėjimo proveržio akimirka buvo silpni ir bejėgiai. Kaip tik Meyeris – kaip ir daugelis kitų – nemaža dalimi turi būti dėkingi generalinio konsulato veiklai už tai, kad jo nuopelnai vokiškumui bei kovotojo asmenybė, nepaisant jo ankstesnės negatyvios (Reicho prasme) partinės politinės veiklos, netrukus vėl buvo deramai įvertinti.

Kaip ir anksčiau, aš esu nuomonės, kad nacionalsocializmas Klaipėdos krašte be galo daug prisidėjo prie asmeninio pasiryžimo aukotis ir tautos susitelkimo stiprinimo. Dabartinė kova turi būti toliau tęsiama remiantis esama baze, nepaisant pesimistinių pranašysčių. Savo ruožtu Klaipėdos krašto liaudis pati panoro tokio virsmo ir, mano nuomone, būtent vadų reikalas yra gebėti vadovauti atliepiant liaudies norą.

Aš tokį pat raštą pasiunčiau ponui dr. Oberländeriui ir prašysiu jį irgi padaryti atitinkamą įtaką ponui Meyeriui.

Su didžiausiais linkėjimais ir

Heil Hitler!

Jūsų

[pas.] Toepke